

ELEK TIBOR

Az „otthonosság” kérdései térségünk új demokráciáiban

REFLEXIÓK KENDE PÉTER: MIÉRT NINCS REND
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN? CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

Kende Péter tanulmánykötetének, politikai esszégyűjteményének több összefüggésben is az otthonosság, illetve az otthonosság hiánya a központi problémája. Az „új szabadelvű államrend otthonosságának hiányát”, a demokrácia visszahonosításának kérdéseit, az állampolgári elidegenedés okait vizsgálja a szerző például a *Liberálisesség-látogatás* című 1993-as írásában, elsősorban Magyarországon, de utalva arra is, hogy mindez nemcsak nálunk aktuális téma. Ezen szöveget megelőzően egy egész fejezet foglalkozik a kötetben a jogállamisághoz, a működő demokráciákhoz való visszatérés nehézségeivel a kommunizmus utáni Kelet-Közép-Európában. „Végső soron egy valamennyire is népes közösség csak akkor érezheti magát saját országában »otthon«, ha az életét legközvetlenebbül érintő ügyeket saját hatáskörében igazgatja” – ezt már a vegyes nemzetiségű, többnyelvű államok politikai, közigazgatási problémáinak rendezhetőségéről értekezve írja Kende (*Van-e kiút a magyar-román viszályból?*). De ha a kötet címadó kérdésére, illetve az arra adott válaszokra gondolunk, például: akkor lesz béke és tartós rend, „amikor a térséget átszövő politikai és területi rend a társadalmi és etnikai alapegységek örendelkezésére és szabad megegyezésére fog épülni” (*Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?*), ismét az otthonosság-élménynél tartunk, amennyiben a társadalmi és a né-

pek közötti béke, nyugalom, rend a kisebb-nagyobb közösségek és persze az állampolgárok otthonosság-érzésének egyik alapfeltétele. Ebben az értelemben úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kötetből a kelet-közép-európai otthonalanság-érzések anatómiája bontakozik ki.

*

A szovjet eredetű totalitárius államrendszer (amit Kende következetesen kommunizmusnak nevez) társadalmi, politikai jellemzése a szerző előző kötetének (*A párizsi toronyból*, 1991) volt fő témája. Az 1956-ban emigrált, s a hazai viszonyokat azóta is nemcsak figyelemmel kísérő, de következetesen elemző és radikális kritikával illető Kende írásai a rendszerváltozás után méltán s joggal tértek haza a magyar szellemi életbe. Nem elsősorban azért, mert szerzőjük az emigrációban különféle érdemeket szerzett, többek között szerkesztőként megteremtette a nyugati és a hazai demokratikus ellenzék együttgondolkodásának talán legjelentősebb fórumát a Magyar Füzetek-vel, hanem önértékük okán.

A jórészt 1989 utáni munkásságából válogató új tematikus összeállításában Kende már inkább csak szükségszerűen érinti a kommunizmus hatásait, örökségeit, amikor a régi rendszer romjain építkező új államiság alapjait, kereteit, belső feszültségeit vizsgálja, és azt, hogy milyen társadalomszerveződés, milyen közösségformálódás foglalta el a térségben a kommunizmus helyét. Elemzéseit, értékeléseit, javaslatait önértékükön túl figyelemre méltóvá teszi a nézőpont sajátossága is, az, hogy mindaz, amit a térségről, illetve Magyarországról ír „a párizsi megfigyelőállás látószögéből indul el, rendez és láttat” – ahogy maga fogalmaz a kötet előszavában. Az 1994-es választásokat elemző kötetzáró publicisztika-sorozatának egyik darabjában pedig „külföldről jött, de magyar anyanyelvű és érzelmű megfigyelőnek” nevezi magát. S ha mindehhez (a zsidó-magyar származásáról is valló) *A magyar-zsidó különbözőségről* című tanulmányának egyik gondolatmenetét is figyelembe vesszük, akkor válik a nézőpont összetettsége még érdekesebbé: „A jelenkori magyar zsidó szellemiség egyik megkülönböztető jegye az univerzális eszmék iránt érzett nagyobb, s ezzel összefüggésben a sajátosan »nemzeti« kiindulópont iránti kisebb fogékonyság... Az a tény, hogy a hangsúlyozottan nemzeti irányú gondolkodásban és politikai cselekvésben a zsidók aránylag kevésbé vesznek részt, elsősre nem igényel magyarázatot, tekintettel arra, hogy őket ott többnyire nem is nézik jó szemmel. A távolmaradásnak azonban többnyire van egy szellemi komponense is, és pedig az a bizonyos csökkent »nemzeti« – az »etnikai« szó talán még pontosabban fedné a dolgot – érzékenység.” A zsidó-magyar származású, Párizsban élő emigráns politológus gondolkodásának, kutatásának egyik központi kérdése ugyanakkor a nemzet fogalma, a nemzetállamiság csapdája, a nemzetek együttélése. Az előbbiekkal feltehetően összefüggésben van az, hogy Kende Péter a tisztánlátást gyakorta nehezítő nemzeti elfogultságoktól (de érzelmeiktől is) mentesen, távolságtartással, de a szabadság és egyenlőség általános emberi ideájába ágyazottan, a liberális-demokratikus-republikánus értékrend iránti elkötelezettséggel szól minderről. Előadómódjára a tárgyilagosság mellett a rendszerezettség s a rendszeralkotási törekvés, az elméleti igényesség és a fogalmi tisztázásra való törekvés, a sokoldalú, sokszempontú, érveket és ellenérveket ütköztető racionalizmus jellemző.

*

„A nemzetek, nemzetiségek és nacionalizmusok feléledése minden kétséget kizáróan a posztkommunista éra egyik legjelentősebb fejleményeként könyvelhető el” – állapítja meg Kende *A győzedelmes nemzet* című tanulmánya kezdetén, de tulajdonkép-

pen kötete kétharmadában ezzel a jelenséggel igyekszik szembesíteni olvasóit. A közép-kelet-európai társadalomfejlődés nyugatitól eltérő sajátosságainak, a polgárosodás és a nemzetévtválás eltorzult folyamatának, a jórészt ebből következően skizofrén módon megfogalmazódó nemzeti programok ütközésének jelentős történelmi jellegű irodalma van már. (Lásd például Bibó István, Szűcs Jenő, újabban Kiss Gy. Csaba munkásságát!) Kende Péter a térség történelmi fejlődésének jellegzetességeit ismertnek véve egy 1988-as tanulmányában már csak a kommunizmus és a nacionalizmus viszonyát vizsgálja. Pontosan mutatja be a szovjet uralom nemzeti öntudatot és önérvényesítést lefojtó hatását, de végkövetkeztetéseit egy-két éven belül megcáfolta a történelem. Kelet-európaiak gyakorta bírálják a nyugatot, amiért oly felkészületlenül, váratlanul, megoldási tervek nélkül érte a kelet-európai szovjet rendszer felbomlása, széthullása. Kende maga is megfogalmazza ezt a tételt egyik későbbi írásában, miközben a saját példája teszi kérdéssé a kritika jogosságát. Miért lett volna a Nyugat felkészültebb, amikor a térség problémáiban kiugróan jártas nyugati magyar politológus is azt állítja még 1988-ban: „e régió országainak leszakadása a Szovjetunióról tehát merő utópia, hogy ne mondjam: üres képzelődés”. Az önmagának föltett kérdésre: „veszély vagy reménység a kelet-európai nacionalizmus?” azt válaszolja: „Sem egyik, sem másik.” 1994-ben aztán önkritikusan kell elismernie, hogy „a nemzeti újjáébredés először hathatósan elősegítette a kommunizmus összeomlását, majd akut veszéllyé vált a kelet-európai demokráciákra nézve” (*Kommunizmus és nacionalizmus Kelet-Európában - Utóirat 1994-ben*). Ugyanilyen (persze főként utólag nézve) érthetetlen értetlenséget árul el az általa elemzett folyamatok valóságos természetét és célját illetően, amikor a horvát, az ukrán, a moldáv, a grúz teljes különválást távoli ígéretnek minősíti 1991-ben, a szlovák függetlenségi törekvéseket pedig szélsőségesek programjának, ami csak zsarolást jelent a szövetségi állammal szemben. Ezeknél a tévedéseknél azonban fontosabb például az, ahogy ugyanebben az írásban (*A győzedelmes nemzet*) imponáló tájékozottságról és tárgyi tudásról tanúbizonyságot téve sajátosságaiknak megfelelően jellemzi és rendszerezi a 90-es évek elejének a nemzeti ébredéssel kapcsolatos eseményeit, törekvéseit, vagy az *Önrendelkezés Kelet-Európában tegnap és ma* című tanulmányában az önrendelkezéssel kapcsolatban felvetődő problémákat. Ellentmondásos ugyanakkor, hogy miközben a sokféle nemzeti jellegű törekvés különbségeit hangsúlyozza, végül publicisztikus általánosítással a „kelet-európai nacionalizmus megnyilvánulási formái”-ról beszél, ahogy más írásaiban is. Valószínűleg azért, mert szerinte „a defenzív nacionalizmus és a nemzeti expanzionizmus, sőt a sovinszta kizárólagosság is egy töről fakad.” Pedig nemcsak Illyés Gyula figyelmeztetett az alapvető különbségekre ezzel kapcsolatban, hanem Kende legfőbb hivatkozási forrása, *Bibó István* is: „Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdekeknek akár szűkeklű érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait vagy a nemzettel kapcsolatos torz eszmei álláspontokat.” (*A nemzetközi államközösség bennltsága és annak orvosságai*) Kende mindkét említett írása végén eljut ahhoz a lényeglátó felismeréshez is, hogy az 1989-90-es világtörténelmi változások, a kommunizmus bukása és az önrendelkezés elvének győzelme visszajuttatták Európát az 1918-as év problémáihoz, a század elején föllángoló nemzeti vetélkedésekhez, vitákhoz. Ráadásul ezek most már még fogósabbak, mert jóval több nép jutott föl a nemzeti elkülönülés szintjére, és nem látszik olyan evidens döntőbírósi fórum, hatalom, amely érvényt tudna szerezni akarataának.

A szovjet uralom megszűnése nyomán mind Keleten, mind Nyugaton fölvetődött elviekben ismét, hogy ebben az etnikailag, területileg kevert térségben a nemzeti szembenállásokat talán egy közép-európai, dunai föderáció, államszövetség oldhatná fel leginkább. Kende Péter több írásában is elveti az effajta fölvetéseket, hivatkozva azokra a megkerülhetetlen adottságokra, realitásokra, amelyek inkább a dezintegráció irányába mutatnak. A megélenkült Közép-Európa-viták történelmi hivatkozásaival szemben a *Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek* című esszéjében nemcsak azt jelenti ki helyesen, hogy a Monarchia soha nem volt a Duna-völgyi népek szabad föderációja, hanem abban is gaza van, hogy a kelet-közép-európai föderációnak valójában nincs is története. Voltak ugyan erre vonatkozó tervek, javaslatok, de sohasem valóságos hatalmi tényezők részéről fogalmazódtak meg, értelmiségi körökben volt ugyan divatjuk, de sohasem támaszkodhattak számottevő néphangulatra, s a gazdasági érdekekhez is alig-alig kapcsolódtak. A fölvetődő kérdésre (lenne-e egyáltalán létjogosultsága, értelme ma egy kelet-közép-európai konföderációnak?) egyértelmű nemmel válaszol, mert ez szerinte csak hátráltatná azt az átfogóbb európai közeledést, ami egyedül kínál fölzárkózási esélyt a térség lemaradott és csődbe jutott országai számára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a dunai föderáció ábrándjával való szakítás nem jelenti azt, hogy a térség országainak egymástól elkülönült politikát kellene folytatniuk: „Ellenkezőleg, az erőfeszítések egyesítése, a közös ügyek összehangolt képviselése, a regionális szolidaritás értelmében való gondolkodás és politizálás nagyon is kívánatos és szükséges. Hiszen minden történelmi tapasztalat és minden aktuális megfontolás az együttműködés mellett szól. Ezen azonban a helyzet tényleges adottságai szerint kell munkálkodni, nem pedig egy rosszul átgondolt utópia szellemében.” (Uo.) Miközben a kelet-közép-európai valóságos viszonyok feltárásával Kende tehát igyekszik kijózanítani az irreális álmok kergetőit, az összefogás szükségességére is felhívja a figyelmet. Nagy hiányossága azonban írásainak, hogy az ehhez hasonló felhívások mögül igazából rendre elmarad az argumentáció. „A Dunavölgyi megbékélésről” alcímet viselő *Igenis, a múltat eltemetni* című alkalmi kisesszéjében is helyesen állapítja meg, hogy „a magyar nemzeti közösség jól felfogott érdeke azt követeli, hogy minden szempontból új lapot nyisson a szomszéd népekkel és államokkal való viszonyában”, de ehhez véleménye szerint „a múlt örökségéből» nincs mit merítenünk”. A történelmi hivatkozásokban csak a nemzeti múltba való bezárkózás és az öncélúság kultuszát látja. Ezért javasolja a múlt elfeledését, a sérelmeken való felülemelkedést, s ennél többet írástudóként – úgy véli – nem mondhat. Pedig a múlton nem lehet csak úgy, hipp-hopp átlépni, igaz, hogy történelmi igazságtételre a Duna-völgyben nem lehet számítani, de az elfojtott, ki nem beszélt nemzeti sérelmekkel, komplexusokkal számolni kell, s inkább föl kell tárni, meg kell ismerni azokat kölcsönösen, hogy aztán meghaladhatók legyenek. Másrészt a térség történelme, kultúrája nemcsak a dicsővé mitizált nemzetek szembenállásainak, gyűlölködéseinek a példatára lehet, hanem a sorsközösség, a kölcsönös egymásra utaltság, a békés együttélés, a nyelvi, kulturális szimbiózis valóságának bizonyítéka is. A közép-európai írástudónak tehát az is lehet a feladata, hogy a múlt negatív tendenciáival való szakítás szükségessége mellett az együttélés pozitív hagyományaira, értéktartalmaira hívja föl a figyelmet.

*

A nemzeti gondolatok, törekvések erősödése és egymással való újdonsült szembe-feszülése Kende figyelmét a nemzetállamok válságára is ráirányítja. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó írásainak legfőbb mondanivalója a nemzetállamisággal való szakítás

elkerülhetetlensége, hiszen „térsgünk az elmúlt háromnegyed évszázadban a nemzetállami koncepció tévelygésének, elvadulásának és – végső elemzésben – ismétlődő kudarcainak volt a színhelye” (*Szakítani a nemzetállamisággal*). Közép- és Kelet-Európa nemzeteinek és államainak többsége 1989–90 óta, Kende szerint, az 1945 előtti állapotokhoz, a nemzetállam eszményéhez igyekszik visszatérni, ezért figyelmeztet újra és újra arra, hogy ebben a térségben a nyugatról átvett hagyományos nemzetállami sémák nem alkalmazhatók: „A homogén nemzet fixa ideája (Románia) ugyanúgy katasztrofaprogram, mint a népközösség szétszórt részeinek állami egyesítésére való törekvés”. (Uo.) Kelet-Közép-Európában is azért nincs rend – írja a kötet címadó kérdésére adott egyik válaszában –, mert tisztán nemzetállami alapon az itt élő népek együttélése nem rendezhető, s ez akadályokat állíthat az európai integrálódásuk útjába, már csak ezért is szükséges a nemzetállam alternatíváinak megkeresése. Kende gondolatmenete idáig hibátlan, de az az együttélési modell, amit különböző írásaiban megfogalmaz, több ponton is vitatható. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a nemzettévalás folyamatában a német eredetű kultúrnemzeti felfogás érvényesült, ami zsákutcába vezetett, mert a térség etnikailag és nyelvileg annyira megosztott, hogy kultúrnemzeti alapon nem hozható politikai nyugvópont. S bár itt a politikai nemzet francia változata, mely „egységes és oszthatatlan” néppé olvasztja össze a felségterületéhez tartozó lakosságot, szintén nem fogadható el, a fentiek miatt szakítani kell a nyelvi kultúr- nemzetiséggel is. A térségben nincsenek nyugat-európai típusú nemzetek, csak államhatárok által szétszabdalt „népközösségek”, amelyek „nemzeti” egyesítésre nem számíthatnak, és államok, amelyek csak részlegesen „nemzetállamok”, és kultúr- nemzeti egységesülésüknek határt szab igazgatási területük etnikai-nyelvi megosztottsága, így maximális céljuk csak az lehet, hogy „nemzetközösséggé” alakuljanak. „A »nemzetközösség«, amely voltaképpen területi közösség, s ha úgy tetszik »államközösségnek« is nevezhető, a politikai nemzet kelet-közép-európai formája: »nemzet«, a politikai szuverenitás és az önkormányzat értelmében, »közösség« pedig azért, mert vegyes népösszetételű.” (Uo.) S mivel e koncepcióban a „nemzetközösségnek” egyenértékű tagja mindenki, legyen bár a többségi vagy a kisebbségi népcsoport része, Kende szerint így megoldást nyerhet a határokon túlra terjedő népközösségek kisebbségben élő tagjainak sorsa is. „E fogalmi rendszerben a székely ember tehát a magyar »népközösség« része, egyzersmind a romániai »nemzetközösség« tagja. A román »nemzet« tagja nem lehetne, minthogy az kultúrfogalom, s székelyünk a magyar kultúrához tartozik. De a magyar »nemzet« tagja sem lehet, mert politikailag az nem terjed túl az államhatárokon.” (Uo.) Ez az utolsó idézet azt mutatja, hogy bár Kende általában a fogalmi pontosságra és következetességre törekszik, nem mindig jár eredménnyel, hiszen itt például a román nemzetet kultúrfogalomként, a magyar nemzetet politikai fogalomként kezeli egymás mellett. Mesterséges konstrukciójának pedig nem csupán az a baja, hogy bevezetésekor számos (leküzdhetetlen) nehézséggel kellene szembenézni (éppúgy, mint a föderációs terveknél), amelyek egy részét a szerző maga is ismerteti, hanem az, hogy ez a logikusan felépülő, számos részgazságot tartalmazó rendszer téves alapokon áll. Először is Kende összemosza a „vérségi-faji” (amit másként organikusnak nevez) és a nyelvi-kulturális nemzetfogalmat, ami pedig nem teljesen ugyanaz: „Ha a nemzet nem politikai – azaz területi –, hanem vérségi alapon tételezi magát (s valljuk be, hogy az ún. kulturális nemzetfogalom is ebbe a kategóriába tartozik), akkor ebből előbb-utóbb a másfajúak kirekesztése következik. Más szóval a vérségi nemzetfogalom kimondva vagy kimondatlanul az *etnikai purifikáció* rejtett törekvését hordozza.” (*Politikai közösség és nemzet*)

Majd az „állampolgárral” szembeállított „organikus” nemzetfogalmat több olyan szempontból is elmarasztalja, amelyek a vérségi-faji nemzetkoncepcióval szemben jogosultak lehetnek, de a nyelvi-kulturálissal nem: a res publicával a res mythicát állítja szembe, amiből könnyen teremhet totalitárius gyakorlat és vezérkultusz; alássa az egyén morális felelősségérzetét és összeegyeztethetetlen az egyetemes emberi etika követelményeivel (Tamás Gáspár Miklós); nem képes a kívülről jövő hatások befogadására, mert minden külső hatást kárhözatosnak tekint.

Másrészt nem az a baj, hogy Kelet-Közép-Európában a nemzetek nyelvi-kulturális alapon szerveződtek, nem ez vezetett a végzetes konfliktusokhoz, hanem az, hogy ugyanakkor a Nyugat-Európából importált államnemzeti törekvéseket is magukévá tették. *Szűcs Jenő* is ezt fogalmazta meg már a hetvenes évek elején: a „Staatsnation” és a „Kulturnation” két alapvető strukturális modellje valójában „ideáltípusokat” fejez ki, amelyek mögött a konkrét megjelenési formák sokfélesége rejlik, sőt „határozottan egy harmadik típusként emelkedik ki Közép-Kelet-Európának az a régiója, ahol a nyelvi-kulturális mozzanat egy historizált államnemzeti koncepcióval összefonódva jelentkezik a 19. században.” („Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához), s tegyük hozzá, hogy él tovább mindmáig. A legújabb irodalomból, az egyébként Kendét és Tamás Gáspár Miklóst idéző *Bíró Gáspár* is erre hívja fel a figyelmet a 2000 folyóiratbeli tanulmányában: „A román, a szerb, a szlovák politikusok a nemzetállami önmeghatározást általában a politikai nemzetre való hivatkozással próbálják legitimálni... *Csakhogya a politikai életben és adminisztratív gyakorlatban érvényesülő mai román, szerb, szlovák nemzetfogalom ennek épp az ellenkezője.* Az említett államok közvéleménye nemzeten egyértelműen az azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú egyének közösségét, azaz az organikus értelemben felfogott nemzetet érti.” (*Vadkeleti töprengések*) Nem a nyelvi-kulturális nemzetfogalom továbbélése okozza tehát a gondokat ma sem, ebből következőleg nem azzal kell szakítani, hanem az említett kettősséggel, az államnemzeti és a kultúrnemzeti alapozású nemzetfogalom egyidejű fenntartásával, egy konstrukcióba ötvözésével, az állam és a nemzet fogalmi keretének összecúsztatásával – ahogy *Kiss Gy. Csaba* javasolja több írásában is. A politikai és a nyelvi közösség közti különbségtevést és azt hangsúlyozza Kende is, hogy: „A polgári egyenlőség és szabadság eszméje – a tágabb értelemben vett liberális eszme – összeférhetetlen a politikai szférába átvitt kultúrnemzetiséggel”, de ebből ő arra a következtetésre jut, hogy „a »nemzet« valamilyen új, Kelet-Európában is alkalmazható politikai megfogalmazás után kiált.” (*Szakítani a nemzetállamisággal!*) Járhatóbbnak látszik *Kiss Gy. Csaba* javaslata, aki szintén a nemzetfogalom gyökeres reformját sürgeti, de a fentiek miatt épp ellenkező értelemben: a nemzet fogalmát a politikai mozzanatoktól, a nemzetállami értelmezésektől kell megszabadítani azáltal, hogy alapjává még inkább a nyelvi, kulturális összetartozást tesszük, s nem válik kirekesztő fogalomná, ha elfogadjuk, hogy „mint történelmileg kialakult makroközösség, mindig a sokféleség egysége”, stb. (*Közép-Európa a nacionalizmus második századának végén, Mi a magyar ma?*)

Hasonló kiindulópontokból azért jut eltérő, szembenálló következtetésekhez a kétféle gondolatmenet, mert Kende a történelmi fejlődés sajátosságaitól, a hagyományoktól, a nemzeti érzelmeiktől függetlenül, mindenáron politikai közösségként akarja értelmezni a nemzetet Kelet-Közép-Európában is, ami pedig itt alapvetően nyelvi-kulturális, a közös sors önkéntes vállalására épülő szellemi-lelki közösség. Ezt mondja a minden kirekesztő és agresszív uralmi szándéktól távol álló, a liberális demokrácia

íránt viszont Kendéhez hasonlóan elkötelezett, kolozsvári irodalomtudós, Cs. Gyimesi Éva is: „A magyarság ma Európa hat államának határain belül él. Nemzeti identitását elsősorban nem politikai, hanem nyelvi-kulturális tényezők határozzák meg. A herderi kategóriákkal élve, a magyarságra nem a politikai, hanem a kultúr-nemzet fogalma illik. És ebben nem áll egyedül, hiszen Közép-Kelet-Európában más nemzetek is hasonló helyzetben vannak.” (*Honvágy a hazában*)

*

A kérdésre, hogy „Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?” a már idézettek mellett Kende ad egy olyan választ is, mely szerint: „Azért, mert az itt élő népek, politikai közösségek még nem érték el a belső stabilitásnak azt a fokát, amelynek alapjairól az igazi párbeszéd – az egyezkedés – megindulhatna.” Az együttélés, az egymás közti viszonyok vizsgálata után a kötet harmadik fejezete (*Milyen demokráciát?*) épp a belső stabilitás kérdéseit, az otthonosság-érzés belső feltételeit járja körül, középpontban Magyarországgal. Több írás is arra keres és ad választ, miért volt oly könnyű a liberális demokrácia és a piacgazdaság ideájához visszatérni, s miért oly nehéz mégis a jogállamisághoz, a működő demokráciához való visszatérés: az átalakulás a legkedvezőtlenebb gazdasági körülmények közepette megy végbe; az örökölt apparátus etikája mint visszahúzó erő van jelen, miközben hiányzik az új politikai személyzet, hiányoznak az élő hagyományok; a kommunista rendszer alapjaiban rendítette meg a társadalmat, felszámolva az öngazgatás, a civil szféra szinte minden szerveződését; a „homo sovieticus” leszokott a politikában való részvételtől, s a jogorvoslásról; a „forradalmi helyzet” miatt gyakori a türelmetlenség, a gyors megoldásokra való törekvés; a demokrácia, a jogállam intézményei még nem járatódtak be, miközben az új politikai elit intézményfétisizmusban szenved, tele van illúziókkal mind a gazdaság, mind a politikai élet önműködését illetően. Arra is indokoltan hívja föl a figyelmet Kende, hogy a demokratikus gyakorlatnak az alapelvekkel való megfeleltetéséhez nem elegendőek a jog által garantált eljárási szabályok és intézmények, szükséges a „demokratikus ethosz” és az is, hogy „a hazát alkotó közösség tagjai kölcsönösen elfogadják egymást” (*A kelet-európai új politikai elitek intézményi optimizmusa*). Ezért is hangsúlyozza a demokráciára való nevelés fontosságát, s nyilván ezért idézi a *Milyen demokráciát?* című 1990-es előadás-szövegében édesapját, dr. Kende Zsigmondot, aki már 1932-ben tanítanivalóan összegezte a „jó demokrata ismérveit”.

*

A párizsi toronyból című kötetébe Kende tudatosan nem válogatta be az előző évtizedekben írott publicisztikáit, ezzel szemben most engedett a kiadói felkérésnek, és a kötet utolsó fejezeteként (*Öfelsége, a választó*) fölvette az 1994. évi választások előtt, alatt és után, jórészt a Magyar Hírlapban publikált helyzetelemző cikkeit. A könyv az eddigiek alapján minden vitatható részletével együtt az elmúlt évek olyan fontos társadalomtudományi, politikaelméleti gyűjteménye, amely a térség, illetve Magyarország közelmúltjában és jelenében tájékozódni kívánók számára megkerülhetetlen. Olyan jól szerkesztett összeállítás, amelynek egységességét, összhangját a tematikai kapcsolódásokon túl az elméleti fölkészültséggel és tárgyi tudással társuló következetesen elfogulatlan kívülállói magatartás, tárgyilagos, szenvedélymentes hangnem és szakszerű nyelvezet teremti meg. A kötetnek ezt az összhangját és egységességét töri meg az utolsó fejezet, amelyben a szerző (ahogy önmagát nevezi), „a politika elméleti művelője” gyarkorta kilép eddigi „megfigyelői” szerepéből, és a gyakorlati politika alakítójává igyekszik válni, igaz, hogy csupán a nézeteinek a közzétételével, de az adott helyen és idő-

ben ez mindenképpen túlmutatott a szimpla véleménynyilvánításon. Például, amikor a választások előtt az SZDSZ iránti szimpátiát igyekszik fölkelteni, amikor a két forduló között a Fideszt az SZDSZ jelöltjeinek támogatására, a második forduló után az SZDSZ-t az MSZP-vel való koalícióra ösztönzi. Nem véletlenül, de részben a műfaj természetéből fakadóan kerülnek előtérbe ezekben az írásokban a személyes preferenciák, értékválasztások, politikai elfogultságok és az érzelmeteli, hangulatos és hatásra törő nyelvi megformálások. Például: a Fidesz nem vette észre, hogy „a magyar társadalom mélyrétegeit csak akkor érdekli a generációváltás, ha az egyszersmind az úri öslényekkel, a koporsóik tetején táncoló politikai csontvázakkal való egyértelmű szakítást is jelenti.” Ennek ellenére ezek a szövegek is számos helytálló, aktuálpolitikai érvényükön túlmutató, a jövő számára is tanulságokat hordozó gondolatmenetet és megállapítást tartalmaznak. Például: „A nemzeti közösséget végső soron egyedek és csoportok teszik ki, akik saját sorsuk alakulásán mérik, mennyire »nemzeti« vagy »népi« a kormánypolitika.”

*

Már az előző kötet utolsó esszéjében (*Talpraállni készülő nemzet*), de a mostaniban is többször megfogalmazza Kende, hogy a magyar demokrácia megerősödésének, a polgárosodásnak kulcskérdése, sikerül-e a hagyományos nemzeti önkép helyébe olyan újat állítani, amely lehetővé teszi a modern világ követelményeivel való harmonikus együttélést, amelybe a polgári életeszemény szervesen és hitelesen épül be, s amelyben a régi cél, a nemzeti és az univerzális összeegyeztetése is megvalósul végre (*Polgárosodás és nemzeti önkép*). A kérdés és a feladat most, öt év után is aktuális, mint ahogy a szerző által megjelölt lehetséges közös nemzeti program is, amelynek a polgárosult, nyitott és toleranciára képes társadalom felépítése áll a középpontjában. Csakhogy, míg akkor a felelősséget elsősorban joggal a politikai mezőny népi-nemzeti oldalán állókkal kapcsolatban lehetett fölvetni, most az MSZP-SZDSZ kormánypolitika az olyan mértékadó, baloldali liberális, szociálliberális értelmiségiek nyomatékos felelőségének kérdését veti föl, mint amilyen Kende Péter is.